

5. PŘÍČINY KRIMINALITY

Kriminologie se jako obor rodila v době, kdy se lidstvo opájelo silou vlastního rozumu. Uspokojivá odpověď na jakoukoli otázku se očekávala od moderně pojatých věd, které na veškeré přírodní i společenské jevy nahlížely jako na systém **vztahů mezi příčinou a následkem**. Moderně smýšlející vědec nepochyboval, že pečlivým bádáním se tyto vztahy podaří odhalit, popsat a vysvětlit. Každé „proč“ nebo „jak“, týkající se čehokoli, co se kolem nás děje, tak mělo být dříve či později doplněno o jednoznačné „protože“ a „takto“. Úkol, který připadl kriminologii, byl zřejmý – jsou-li mezi námi jedinci, kteří se dopouštějí zločinů, co je k takovému chování vede?

S trochou nadsázky je možno prohlásit, že práce prvních kriminologů připomínaly hon za bájným kamenem mudrců. Mnozí věřili, že záhy naleznou jakýsi **univerzální faktor**, jímž vysvětlí všechny zločiny světa. Ať půjde o vraždy, krádeže nebo podvody, předpokládalo se, že jejich pachatelům je cosi společného, co je uvrhlo do konfliktu se zákony. Několikrát se dokonce na okamžik zdálo, že kriminologie takový prvek objevila. Do centra pozornosti se dostal vliv dědičnosti, stavby těla, nízké inteligence, neobvyklých struktur chromozomů a dalších faktorů. Dříve, než si ale autor příslušné teorie stačil dostatečně vychutnat potlesk na otevřené scéně, smetla kritika jeho argumenty ze stolu. S ubíhajícím časem tak bylo stále jasnější, že **víra v jedinou a vše vysvětlující příčinu kriminality je lichá a kriminologii nevyhnutelně žene do slepé uličky**.

Smířit se kriminologové museli i s další nesnází. Výše naznačený a pro moderní vědu určující model vztahu mezi příčinou a následkem vzešel z přírodních nauk, neboť právě u přírodních jevů ho lze důsledným pozorováním a měřením ve většině případů stanovit. Přes veškerou inspiraci, kterou ve vědách exaktních vědy humanitní hledaly, však podobně přímočarou kauzalitu u jevů sociálních objevit nelze. Důvod je prostý a nepřekonatelný zároveň. Člověk, o jehož chování se jedná, je svou samou podstatou nevyzpytatelná bytost, neboť každý z nás je něčím výjimečný a neopakovatelný. Co platí o jednom, nemusí platit o druhém, a co jednoho navede určitým

směrem, je pro jiného pohnutkou k jednání opačnému. Hovoří-li proto společenské vědy o příčinách, pak vždy a pouze ve smyslu vyšší či nižší **pravděpodobnosti**, že cosi nastane, nebo nenastane. Faktory, které tyto obory zkoumají a ověřují, nepůsobí automaticky a nemají vždy a za všech okolností stejné vyústění. V desítkách dílčích kriminologických výzkumů se tak například může prokázat, že s kriminálním chováním zřetelně souvisí dlouhodobá nezaměstnanost, závislost na alkoholu nebo agresivní výchova v rodině. Nikdy ale nebude platit, že každý nezaměstnaný, každý alkoholik a každý, koho vlastní otec nebo matka fyzicky týrali, se dopustí trestného činu. Jediné, o čem lze uvažovat, je vyšší pravděpodobnost, že k něčemu takovému dojde, a to zejména ve srovnání s osudem někoho, kdo má trvalé zaměstnání, alkoholickým nápojem se vyhýbá a rodinu, v níž vyrůstal, zdobila příkladná láska a trpělivá péče. Obecně platnou teorii na takto vratkém poznání nikdo nevybuduje, a to tím spíše, že také lidé, chlubicí se dlouholetou a úspěšnou kariérou v zaměstnání, stejně jako celoživotní abstinenti a děti vzorných a milujících rodičů se nejednou stávají zločinci, nad jejichž chováním zůstává rozum stát.

Uvedené skutečnosti jsou svým způsobem deprimující. Jestliže vztahy mezi jevy, které kriminologie zkoumá, jsou natolik složité a komplikované, že o nich hovoříme pouze v opatrných termínech pravděpodobnosti, může takové bádání a jeho výsledky někoho uspokojit? Má vůbec cenu zabývat se kriminologickými teoriemi, vztahujícími se k příčinám kriminality, když ani jedna z nich nenabízí jasné a pro všechny případy uplatnitelné vysvětlení, nýbrž jen drobné dílky do složité skládky, o jejímž definitivním sestavení lze silně pochybovat? Záleží na každém z nás, jak si na takové otázky odpoví. Možná se ale neplete Ch. Kubrin (2009), razící názor, že zmíněné problémy nemusí být nutně zdrojem frustrace. Jakmile je začneme vidět spíše jako výzvu k dalšímu výzkumnému úsilí, do něhož se můžeme navíc sami zapojit, kriminologie si nás brzy získá. Jak zde již bylo konstatováno, jedná se o obor, který zklame jedině toho, kdo touží po jednoduchých odpovědích na složité problémy.

Kriminologickým teoriím, zabývajícím se otázkou, proč se lidé dopouštějí zločinu, je vyhrazena pouze tato, rozsahem nevelká kapitola. Tím je do jisté míry dáno, o jak hluboký ponor do jejich základů půjde. I pouhého vyjmenování všech autorů, kteří se danou problematikou zabývali, by vystačilo na samostatnou knihu, nabývající tloušťky metropolitního telefonního seznamu. Následující řádky je proto vhodné brát spíše jako drobnou ochutnávku, nikoli zevrubný a vyčerpávající výklad všech kriminologických škol a směrů. Vzbudí-li v někom chuť na větší porci, nabízí se mu několik

kvalitních přehledových publikací, a to jak z domácí produkce (zejména Komenda, 1999; Hřeka, 2001; Munková, 2004), tak zahraniční (v poslední době např. Burke, 2005). Zdaleka nejlépe však udělá, vyhledá-li přímo díla autorů, kteří za jednotlivými teoriemi stojí.

OBDAŘENÍ SVOBODNOU VŮLÍ, NEBO JEN LOUTKY V NENECHAVÝCH RUKÁCH?

Ohlédneme-li se za cestou, kterou kriminologie ve své snaze o objevení příčin delikventního chování urazila, zjistíme, že na ní snadno odhalíme dva základní, a navzájem odlišné přístupy, které spolu soupeří o dominantní postavení (srov. Young, 1994). První z nich pojímá člověka jako **svébytnou bytost**, která se pro kriminální jednání rozhoduje svobodně a na základě vlastního racionálního uvažování. Pojetí druhé naproti tomu o lidstvu přemítá spíše jako o jakýchsi automatech či **loutkách**, které samy nad sebou nemají plnou kontrolu a které jsou ke společensky nežádoucím formám jednání mocně poháněny nejrůznějšími silami, lokalizovatelnými buď do jejich vlastního nitra, nebo do prostředí, které je obklopuje. První z těchto konceptů má kořeny v **klasické škole kriminologie**, druhý označujeme jako **kriminologii pozitivistickou**. Oba mají dodnes pluky svých věrných zastánců, a tak se lita bitva na pomyslném válečném poli odehrává zas a znovu, od samých počátků kriminologie až po žhavou současnost. Dozvuky téhož boje jsou navíc patrné i v praktické rovině kriminální politiky, neboť každé ze zmíněných východisek plodí vlastní představy o účinných prostředcích, jak kriminalitu a její jednotlivé podoby omezovat.

Přes zásadní rozdíly mají ovšem oba přístupy cosi společného. Jeden jako druhý vyrostly na ideách **moderní doby**, jejíž nástup změnil pohled lidstva na mnoho věcí, zločin nevyjímaje. Po mnoho staletí před ní bylo deviantní chování vysvětlováno výhradně na základě **démonologie** či spiritualistických teorií. Příčina toho, proč někdo kradl, loupil nebo vraždil, byla považována za samozřejmou – zmocnily se ho zlé síly, démoni nebo sám ďábel. Křesťané hlásali, že ten, kdo poslouchá slovo boží, koná dobré skutky. Spáchal-li někdo skutek špatný, šlo o protivení se vůli všemohoucího. Zločinec tím pádem nebyl „viníkem“ v dnešním slova smyslu, ale rovnou hříšník, který se odvrátil od Boha, tedy od jediné možné a správné cesty, již se měl jeho pozemský život ubírat. Podle toho s ním také bylo nakládáno. Tresty se orientovaly takřka výhradně na kruté trýznění, neboť právě takové

metody odpovídaly představě, jak adekvátně zacházet s nešťastníkem, ovládnutým temnými silami. Hříšné tělo bylo objektem, na němž šlo vykonat spravedlivou odplatu. M. Foucault (2000) tyto skutečnosti ilustruje na popisu veřejné popravy z Paříže roku 1757, jak ji líčil dobový tisk:

„Přivezen byl v popravčí káře, nahý, jen v košili, drže hořící voskovou pochodeň o váze dvou liber (...) Jeho tělo bylo na prsou, pažích, stehnech a lýtkách trháno kleštěmi, jeho pravá ruka držící onu dýku, již spáchal řečnou královraždou, byla pálena vřelou sírou a do míst, kde bylo jeho tělo trháno kleštěmi, bylo lito zároveň roztavené olovo, vroucí olej, horká smůla, roztavený vosk a síra, a poté bylo jeho tělo vlečeno a roztrháno tahem čtvera koní a jeho údy i trup spáleny v ohni, rozdrceny na popel, a tento popel rozprášen byl ve větru.“

Kromě nadužívání krutosti charakterizoval středověkou justici všeobecný chaos, kdy ani delikty samotné, ani tresty za ně většinou nebyly kodifikovány, a jejich posouzení tak záviselo na momentální vůli či rozmaru panovníka. Lidé, podezřelí ze spáchání zločinu byli obviněni, vyslýcháni a souzeni převážně s vyloučením veřejnosti. Ačkoli existovala vězení, jejich význam byl jiný než dnes, neboť pobyt v nich nebyl chápán jako jedna z nabízejících se forem trestu. Sloužila spíše coby místa pro jedince, čekající na vykonání popravy nebo tortury, a částečně též pro dlužníky, kteří v nich byli drženi do doby, než se jejich finanční situace vyjasní. Paleta sankcí se v praxi omezovala na fyzické tresty, přičemž vcelku běžně se užíval trest hrdelní (zejména oběšením), a to nejen za nejzávažnější zločiny, ale kromě jiného i za drobné krádeže (Burke, 2005). Nezměrnou zásluhu na tom, že podobné praktiky si dnes připomínáme již pouze při turistických exkurzích do hradních sklepů, má úsilí několika významných myslitelů, jejichž dílo se shrnuje pod společný pojem **klasická škola kriminologie**. Byl to právě boj proti zažitým krutostem, stejně jako celková reforma trestního práva, co považovali za svůj prvořadý úkol.

KLASICKÁ A NEOKLASICKÁ KRIMINOLOGIE

Chceme-li pochopit základní myšlenky klasické kriminologie, je vhodné přistoupit k ní jako k součásti **osvíceneckého hnutí**. Idejí, které se díky němu rychle šířily Evropou 18. století, bylo nesporně více, avšak dvě

z nich se jeví jako zásadní. První se týká zcela nového pohledu na společnost. Osvícenci hlásali, že její stabilita není dána Bohem, ale souhlasem všech jejích členů s dohodnutými normami a pravidly – tedy s čímsi jako **společenskou smlouvou**. Každý občan ví, že podrobení se tomuto řádu je v jeho vlastním zájmu, neboť bez něj by nastala anarchie a bezvládní. Pokud pravidla překročí, pak není namístě uvažovat o něm v dramatickém duchu jako o hříšníkovi, který se vzepřel všemohoucímu, a čeká jej proto věčné zatracení v pekle, ale jako o narušiteli zmíněné smlouvy. Stejně podstatnou byla pro klasickou školu idea **svobodné vůle**. Člověk sám za sebe rozhoduje, jakým způsobem se bude chovat, což bezesbýtku platí též v okamžiku, kdy zvolí-li cestu zločinu. Nejsou zde tudíž žádní ďáblové nebo démoni, kteří by ho ve slabé chvíli uhranuli či mu snad našeptávali zlé skutky, ale delikt je vždy výsledkem jeho vlastního svobodného uvažování. Kromě jiného z toho vyplývá, že za své chování nese každý plnou odpovědnost.

Klasická škola měla na základě těchto premis poměrně jasnou představu, jak kriminalitě čelit. Je-li pachatel **racionální bytost**, pak také nepochybně racionálně kalkuluje, zda je pro něj výhodné se deliktu dopustit. Odradit jej od jeho spáchání můžeme tím pádem vcelku jednoduše, a to vidinou potrestání, které by za takové jednání následovalo. **J. Bentham**, anglický právník a filozof a jeden z nejvýznamnějších reprezentantů klasické školy, vyjádřil tuto teorii velmi výstižně principem **kalkulu štěstí**. Věřil, že propočítáme-li výši trestu tak, aby újma z něj převážila radost a užitek ze samotného deliktu, lidé se nezákonnému jednání raději vyhnou. Jejich přirozenou tendencí je totiž snaha maximalizovat svůj prospěch a potěšení, a naopak minimalizovat ztráty či utrpení. Bolest si nikdo dobrovolně nezvolí.

Cíle, které si představitelé klasické školy kriminologie kladli především, byly ryze praktické. Toužili prosadit **nové trestněprávní principy**, a to jako náhradu za brutalitu, svévolnost a barbarství stávající justice. Jméno, které nemůže být opomenuto v jediné učebnici kriminologie či trestního práva, je **C. Beccaria**. Myšlenky, vyplývající z jeho rozsahem nevelkého, ale významem sotva překonatelného spisu „O zločinech a trestech“ (poprvé vyšlo roku 1764), se staly základem všech moderních systémů trestního práva v Evropě i USA. Je to ostatně právě přesah Beccariova díla do naší doby, proč se nám některé z jím doporučovaných zásad jeví jako jistý druh samozřejmosti. V jeho časech se však jednalo o návrhy bezmála revoluční. Shrňme alespoň některé:

- Zákon by měl jedince omezovat pouze tehdy, je-li to bezpodmínečně nutné.

- Práva jedince musejí být zaručena ve všech fázích trestního procesu.
- Potrestání je ospravedlnitelné pouze do té míry, do jaké jedinec narušil práva ostatních či ohrozil veřejné blaho.
- Posouzení závažnosti zločinu by se mělo odvíjet od škody, kterou způsobil.
- Tresty musí odpovídat závažnosti provinění a nikdy by neměly být přísnější, než je bezprostředně nutné k účinnému odstranění pachatele i ostatních od páchaní deliktů.
- Zákon musí jasně a zřetelně stanovit, jaké chování je zakázáno, stejně jako určit sankce, které za jeho porušení v konkrétních případech následují.
- Trest musí přijít bez odkladů a nevyhnutelně, neboť jen tak se v mysli lidí spojí s prohřeškem, kterého se týká.

Dodnes aktuální zůstává také vize pachatele jako racionální bytosti, předsdem zvažující klady a zápory delikventního jednání. Jestliže v úvodu této kapitoly byla řeč o dvou odlišných přístupech, které rozdělují kriminology na dva tábory, pak dílo Beccarii či Benthama položilo základ pro první z nich. Lze namítnout, že sama klasická kriminologie ještě nebyla vědou v pravém slova smyslu, tedy oborem, který „na vědeckém základě“ studuje kriminalitu. Klasickým kriminologům, pobouřeným praktikami dobového soudnictví šlo daleko více o reformy trestního práva než o zkoumání a popis příčin nebo projevů kriminality. Nezajímali je ani tak pachatel a jeho osobnost, jako spíše skutková podstata trestného činu a trest samotný (srov. Komenda, 1999). Skutečné zásluhy o vznik kriminologie proto připisujeme až pozitivisticky orientovaným badatelům konce 19. století, o nichž přijde zmínka vzápětí. Přesto se konceptem rozumově založeného pachatele podařilo osvícencům stvořit cosi, k čemu se kriminologie, již pevně zformována a mezinárodně uznávána jako samostatný obor, o takřka dvě století později vrátila. Prakticky totožná východiska se zčistajasna objevila znovu, a to v tzv. **neoklasických teoriích**, rozvíjených od sedmdesátých let 20. století.

Kde hledat důvody pro jejich renesanci? Na světě to tak chodí, že ke starému se vracíme, selže-li nové. Pokud byly Beccariovy či Benthamovy ideje v průběhu 19. století dočasně zastíněny nástupem pozitivizmu, který je ve své době za exaktním vysvětlením zločinu nepovažoval za dostatečně „vědecké“, pak vzpomínka na ně vytanula v okamžiku, kdy pro změnu došel dech pozitivisticky orientovaným kriminologům. Jejich situace nebyla záviděníhodná. Svou práci vystavěli na přesvědčení, že zaměříme-li se na faktory, které se prokazatelně jeví jako příčiny zločinu, a budeme-li pracovat na jejich odstranění, kriminalita ve společnosti razantně klesne. Vládám

mnoha států zněla taková argumentace přesvědčivě, a tak se v Evropě i ve Spojených státech začalo v průběhu šedesátých let 20. století masivně investovat do nejrůznějších programů a opatření, sloužících ať již předcházení zločinnému chování formou zlepšování životních podmínek rizikových skupin obyvatelstva, tak i převýchově a léčbě pachatelů. Namísto slibovaného radikálního úbytku však kriminalita nadále rostla.

Není divu, že pojetí zločinu, které o dvě století dříve nabídla klasická kriminologie, se v takové situaci jevilo jako nesmírně přitažlivé. Proč se donekonečna trápit přemýšlením, v jakých sociálních podmínkách či výchovném prostředí vyrůstá typický pachatel, když pokusy o jeho polepšení beztak selhávají? Nebude efektivnější vrátit se k mnohem jednoduššímu propočítávání výhod a nevýhod, které mu ze zločinného jednání plynou, a změnit situaci takovým způsobem, aby se trestný čin nevyplatil? Do kriminologie se díky tomu nejen vrátily představy **odstrašování pachatele** hrozbou vysokého trestu, ale na shodných základech se postupně utvářely i přístupy a směry nové. Také pro ně je charakteristické, že více než na osobnost zločince se soustřeďují na proměnné, spojené se samotným skutkem, respektive se situací, za níž k jeho spáchání dochází.

K nejvýznamnějším náleží **teorie racionální volby** autorů **R. Clarka** a **D. Cornishe**. Pachatele líčí jako jedince, který pečlivě váží a promýšlí plasy i mínusy uvažovaného kriminálního skutku, aby se nakonec přiklonil k možnosti, z níž bude mít větší prospěch. Nabude-li dojem, že zločin se nevyplatí, pravděpodobně se jej nedopustí. Trestnou činnost proto omezíme, podaří-li se docílit stavu, kdy nevýhody z ní plynoucí výrazně převáží nad výhodami. Určitou moc má hrozba trestu, avšak nabízejí se také další prostředky a opatření, jimiž lze spáchání deliktu objektivně ztížit. Uvažuje-li tak potenciální pachatel například o vloupání do rodinného domu, dost možná jej odradí pes za plotem, mříž na oknech nebo kvalitní zámek na dveřích. To vše nejen zvyšuje námahu, kterou by musel vynaložit, ale současně také riziko, že ho při činu někdo přistihne. I z tohoto, byť jednoduchého příkladu je zřejmé, že význam teorie racionální volby spočívá především v její praktičnosti. Velké uplatnění nalézá v oblasti **situační prevence**, k níž se vrátíme v kapitole sedmé.

Na podobných myšlenkách staví **ekonomická teorie zločinu**, vytvořená na konci šedesátých let **G. S. Beckerem**. Jak název prozrazuje, delikventnímu chování se pokouší porozumět na základě zákonitostí odvozených z ekonomie. Člověka pojímá jako neustále kalkulující bytost, která se snaží investovat svůj omezený čas a prostředky takovým způsobem, aby maximalizovala jejich výnos a minimalizovala náklady. Trestný čin volí v okamžiku,

kdy zisk, který z něj očekává, je v jeho očích vyšší než prospěch plynoucí z jiné činnosti. Velmi oblíbená je mezi některými kriminology rovněž **Cohenova a Felsonova teorie rutinních aktivit**. Také pro ni je východiskem představa pachatele, který se deliktu dopouští na základě svobodného a racionálního rozhodnutí. K tomu, aby ke zločinu skutečně došlo, je však nutné i splnění dalších podmínek. Motivovaný pachatel se musí ve vhodném čase a na vhodném místě setkat s potenciální obětí, a to za nepřítomnosti schopného ochránce, jakým je například policista nebo městský strážník. Takové situace, ideální pro trestnou činnost lze snadno rozpoznat v každodenním, rutinním chování lidí. Tvůrci uvedené teorie se dokonce domnívají, že za nárůstem zločinu po druhé světové válce byly právě změny typických aktivit, vázaných na školu, zaměstnání či trávení volného času (srov. Burke, 2005). Více občanů bylo náhle vystaveno okolnostem, které z nich a z jejich majetku činily snadnější objekt kriminálního útoku.

Nikoli náhodou se klasické a neoklasické teorie těší popularitě u politiků. Zločin líčí jako cestu, kterou si pachatelé volí dobrovolně a na základě vlastního uvážení, a nic proto nebrání, aby je za to společnost tvrdě a nekompromisně trestala. Připomeneme-li výzkumy veřejného mínění, diskutované v kapitole druhé, takto pojatá kriminální politika má rozhodně šanci na úspěch u voličů. Plně v souladu s filozofií soudobých liberálních států je navíc důraz neoklasických teorií na praktickou rovinu boje s kriminalitou, a to zejména formou nejrůznějších preventivních opatření, jimiž se lze zločinu bránit na individuální úrovni (srov. Walklate, 2007a). Občan by měl být sám natolik odpovědným, aby vložil prostředky do vlastní ochrany, neboť stát a jeho jednotlivé instituce nemohou a ani nehodlají zasahovat všude. Logika věci je zde dobře čitelná. Lze prokázat, že pachatele vloupání spolehlivě odradí bezpečnostní vchodové dveře vysoké kvality? Pokud ano, pak je v našem osobním zájmu si je opatřit. Snižuje riziko loupežného přepadení či krádeže bezhotovostní platební styk? Pak jen ti nejméně odpovědní z nás vytahují v obchodech a restauracích před cizími lidmi peněženku, plnou lákavých bankovek namísto pohodlné platby kartou. Ztěžuje život zlodějů aut moderní systém vyhledávání pomocí rádiového signálu? Potom prosím neobviňujeme policii, že není schopná zázraků při pátrání po našem odcizeném voze, když jsme do sice nákladného, ale efektivního zařízení nebyli sami ochotni investovat.

Zmíněné teorie mají ovšem i své **slabé stránky**. Bez výhrad nelze přimout již jejich prvotní předpoklad, podle něhož každý pachatel, než se deliktu dopustí, rozumově váží klady a zápory nabízející se příležitosti. Najdeme nepřeberné množství případů, kdy tomu tak rozhodně není, neboť

mnoho zločinů se odehrává v afektu a bez racionální kontroly. Pohádáte-li se s kamarádem v hospodě a v návalu vzteku mu o hlavu rozbijete půllitr, rozhodně předem nestačíte promyslet, jaký trest vám za ublížení na zdraví aktuálně hrozí či zda vás při činu sledují svědci, kteří přivolají policii. Vzor, který nám klasická a neoklasická kriminologie podsouvají, rozhodně nemá všeobecnou platnost. Obdobnou kritiku sklízí mírně okázalé přehlížení sociálních či jiných faktorů, které sehrávají nezanedbatelnou roli v životě mnoha pachatelů. Zločin možná představuje osobní volbu každého z nás, ale bylo by troufalé neuznat, že různí lidé se rozhodují v různých podmínkách a různý je díky tomu i počet dosažitelných variant, jaké se jim nabízejí. Někteří jedinci se mohou nalézat v natolik tíživé situaci, že kriminální skutek se jim jeví jako jediné řešení. Zdůraznit bychom měli též fakt, že pozitivistická kriminologie usilující o nalezení příčin zločinu sice mohla v jisté době selhat jako zdroj návodů na úspěšnou převýchovu či léčbu delikventů, ale to ani v nejmenším neznamená, že příčiny samy objektivně neexistují a že nemá smysl se jejich zkoumáním zabývat. Kriminologové, jejichž teoriím se věnuje následující text, by s ničím podobným každopádně nesouhlasili.

KRIMINOLOGIE POZITIVISTICKÁ

Poselství, které nám přináší klasická a neoklasická kriminologie, zní velmi povzbudivě, neboť obě zdůrazňují možnost člověka svobodně rozhodovat o svém chování, a tím o vlastním životě. Pohled pozitivisticky orientovaných kriminologů takto optimistický není, což naznačila již úvodní zmínka o loutce, kterou podle jejich názoru pachatel trestného činu připomíná. Zločin není jeho výsostná volba, ani ekonomický či jiný kalkul. Zločin v podání pozitivistů mnohem více připomíná hořký výsledek složité hry, kterou s dotyčným sehrály síly, nad nimiž má on sám pouze omezenou, pokud vůbec nějakou moc. Klíč k pochopení jeho chování proto nehledejme v situaci, za níž k deliktu dochází, ale přímo v něm samotném, respektive v proměnných, které se podílely a podílejí na formování jeho osobnosti. Je zde něco, co zločince odlišuje od „ne-zločince“ (určitá vlastnost, typ temperamentu, nedostatek finančních prostředků, styl výchovy, kterou uplatňovali jeho rodiče apod.), a co musí kriminolog pomocí vědeckých metod objevit, popsat a vysvětlit. Oproti klasické a neoklasické škole, které na pachatele uplatňují nároky absolutní „normálnosti“, se tak skokem ocitáme

v docela jiném, patologiemi různého druhu zatíženém světě. Jak potvrzuje **Tab. 10**, rozdíly mezi oběma přístupy jsou i díky tomu zásadní.

Tab. 10 Porovnání základních směrů kriminologického uvažování

	Klasická a neoklasická kriminologie	Pozitivistická kriminologie
Hlavní předmět zájmu	Trestný čin	Pachatel
Pojetí pachatele	Svobodná vůle Racionální, kalkulační Normální	Předurčený ke zločinu Hnán biologickými, psychologickými a jinými vlivy Patologický
Reakce na zločin	Tresty přiměřené skutku	Léčení a převýchova, které stavějí na individuálních charakteristikách

(Zdroj: Newburn, 2007)

Pozitivistická kriminologie je oproti kriminologii klasické vědou v pravém slova smyslu. Teprve od jejího nástupu proto datujeme vznik kriminologie coby samostatného oboru. Jak uvádí T. Newburn (2007), vědecké principy v přístupu pozitivisticky orientovaných kriminologů lze shrnout minimálně do následujících bodů:

- Ke zkoumání sociálních jevů využívají metod odvozených z přírodních věd.
- Poznání je postaveno na „faktech“. Základem všeho jsou data založená na objektivním pozorování.
- Veškerá fakta musejí být zbavena subjektivního hodnocení.
- Jádrem všech metod je sběr dat, z nich odvozená tvorba hypotéz a následné testování pravdivosti těchto hypotéz.
- Uvedené metody vedou ve výsledku k tomu, že vědci preferují kvantitativní data před daty kvalitativními.

Jak dodává citovaný autor, od mnohých z těchto zásad, vlastních ranému pozitivizmu se kriminologie v pozdějších letech odvrátila. Nelze přehlížet, že sociální svět má svá specifika, díky nimž není absolutní důraz na metody převzaté z exaktních věd ani možný, ani žádoucí. Výraz „pozitivistický“ dokonce nabyl pro řadu kriminologů pejorativního významu. Někteří z nich soudí, že obor by se měl oprostít od zažitých kvantitativních přístupů a mno-

hem více využívat metod a technik výzkumu kvalitativního. Možná i proto má dnes stále více příznivců tzv. **kulturní kriminologie**, zdůrazňující potřebu zabývat se významy a smyslem, který zločin pro různé skupiny lidí má (srov. Treadwell, 2005). Namísto postupů odvozených z přírodních věd tak sází na metody, obvyklé spíše v etnografii, kulturologii či mediálních studiích. T. Newburn (2007) je přesto přesvědčen, že pozitivistických tradic se kriminologie vzdávat nesmí. Platí to podle něj zejména ve smyslu maximální snahy o objektivní a nezaujaté pozorování reality, stejně jako o schopnosti přijmout fakta bez ohledu na to, zda vyhovují našim osobním názorům, postojům či výchozím teoretickým předpokladům.

Vrátíme-li se k časné historii oboru, data, která se k výše nastíněné formě zpracování nabízela prvním kriminologům, poskytl kromě jiného i nově se objevující statistiky o registrované kriminalitě. Zemí, kde byly oficiálně publikovány nejdříve, se roku 1827 stala Francie. Jejich analýzou se nezávisle na sobě zabývali **A. Quetelet**, belgický astronom a matematik, a **A. Guerry**, francouzský právník (srov. Jones, 2006). Oba došli k závěrům, že každým rokem je spácháno zhruba stejné množství zločinů určitého typu a že přibližně stejná zůstává také celková struktura kriminality, vztažená na znaky, jako je pohlaví, věk nebo socioekonomický status pachatele. Rozdílů zůstávaly patrné i mezi jednotlivými regiony země. Tato opakující se zjištění nahrávala domněnkám, že za kriminalitou je skutečně nutné hledat určitý druh závislosti, nikoli pouze individuální motivaci či vůli zločinců, jak si představovala klasická kriminologie.

Vývoj pozitivistických teorií se v následujících letech ubíral různými směry. Odlišnosti byly dány především otázkou, kde jednotliví autoři hledali rozhodující faktory. Zatímco někteří stavěli na předpokladu, že po zdrojích kriminálního chování je nutno pátrat především v jedinci samotném, jiní se primárně zaměřili na vliv vnějšího prostředí, které pachatele na kriminální dráhu navede. S trochou zjednodušení proto můžeme jednotlivé teorie či školy členit do několika skupin, a to přinejmenším na směry biologické, psychologické a sociologické. V zásadě platí, že se rozvíjely souběžně a žádný z nich svým nástupem nevymazal přístup jiný. Přesto má pořadí, v němž si je představíme, svůj význam, neboť odráží posloupnost, s jakou na scéně kriminologického bádání dominovaly. Pozornosti se totiž zprvu nejvíce těšily teorie zaměřené na pachatele a jeho osobnost (tedy směry biologické a psychologické), zatímco později převládl spíše přístup sociologický, akcentující externí společenské faktory.

BIOLOGICKÉ KRIMINOLOGICKÉ TEORIE

Biologicky orientované kriminologické směry stačily zbývajících dva přístupy o několik desetiletí předběhnout. Vzhledem k inspiraci, kterou čerstvě se rodící sociální vědy hledaly ve druhé polovině 19. století ve vědách přírodních, nás takové zjištění jen sotva překvapí. Prvním, kdo se exaktní metody, založené na pečlivém pozorování, měření a vážení, pokusil uplatnit při zkoumání kriminálního chování, byl italský lékař a antropolog **C. Lombroso**. Právem bývá proto nazýván otcem moderní kriminologie (srov. Peelo et al., 2005). Východiskem se mu staly poznatky z vlastní praxe. Lombroso působil jako vězeňský lékař v turínském nápravném zařízení, díky čemuž mu ordinací denně procházely desítky zločinců. Záhy došel k přesvědčení, že u většiny z nich je možno konstatovat nejrůznější fyzické anomálie, jimiž se liší od běžné populace. Podrobným studiem těchto rysů se propracoval k vyslovení hypotézy o **rozeném zločinci**. Delikventi podle ní představují jakousi zvláštní odrůdu lidského druhu či specifický antropologický typ, a to ve smyslu určitého atavismu, tedy degenerativního návratu na primitivnější, subhumánní úroveň. Jsou tudíž cosi jako moderní divoši, kteří svými fyzickými a s nimi úzce spojenými duševními charakteristikami odpovídají ranějšímu stadiu vývoje lidstva. Mezi znaky, podle nichž rozeného zločince spolehlivě rozpoznáme, přitom řadil zejména tyto (citováno dle Newburna, 2007):

„Výrazně asymetrická tvář; nadměrně velké dásně a lícní kosti; neobvykle velké, nebo naopak malé uši, často odstálé jako šimpanz; zahnutý, zvednutý či jinak deformovaný nos; masité a opuchlé rty; neobvykle dlouhé ruce; nezvyklé tvary ústního patra či jeho rozštěp; abnormální zuby; ustupující brada, nebo neobvykle dlouhá či krátká a plochá, jako má opice; anomálie vlasů, které se svými znaky podobají vlasům typickým pro opačné pohlaví; anomálie hrudníku, jako například příliš mnoho nebo příliš málo žeber; nadpočetné bradavky; nadpočetné prsty na nohách a rukách.“

Lombroso zašel ve svých úvahách ještě dále. Vnější fyzické znaky postupně spojil s konkrétními typy trestné činnosti, a tak pro hrbaté jsou podle něj příznačné sklony k falšování či zhářství, zatímco podle černých očí a hustých tmavých vlasů snadno identifikujeme lupiče. Není divu, že takto pojatá teorie vyvolala svého času velký rozruch a Lombroso si získal jak řadu stoupenců, tak nekompromisních kritiků. Vyčítána mu byla zejména metodologická stránka výzkumu, neboť svá měření prováděl výhradně na

nereprezentativním vzorku vězňů. S tímto úskalím se snažili vypořádat jeho následovníci. Asi nejznámějším se stal americký antropolog **E. Hooton**. Svými, odbornou veřejností nepříliš respektovanými výzkumy se pokoušel doložit, že srovnáme-li delikventy s nedelikventní populací, řada degenerativních znaků nejrůznějšího typu je opravdu nepřehlédnutelná (více viz např. Komenda, 1999). Zcela opačných závěrů se dobral anglický psychiatr **C. Goring**. Jeho rozsáhlá studie neodhalila žádné signifikantní rozdíly mezi početnou skupinou vězňů na straně jedné a kontrolní skupinou univerzitních studentů na straně druhé.

Stojí za to poznamenat, jak teorie rozeného zločince oslovila svého času policejní praxi. Nesmírně populární se stala zejména ve Spojených státech amerických. Hlavní policejní útvar města New York se jí kupříkladu inspiroval natolik, že jeho pracovníci se v osmdesátých letech 19. století rozhodli shromažďovat fotografie zadržených pachatelů a systematicky je třídit podle jednotlivých typů zločinu. Naděje, že vrazi, zloději nebo podvodníci vykazují shodné znaky, a bude je tím pádem možno odhalit na první pohled, se však nenaplnila. Útvar proto od podobných snah záhy upustil.

Z dnešního pohledu vyznávají Lombrosovy myšlenky přinejmenším naivně. Pokud si na nich současní kriminologové něčeho opravdu a upřímně cení, pak je to spíše šance, že jejich výkladem vykouzlí úsměv na tvářích posluchačů, což se při přednáškách z kriminologie nestává často. Sám Lombroso ostatně svou teorii během života modifikoval a kromě vrozených dispozic k páčání zločinu si v pozdějších letech stále více všiml též vlivů sociálních, kulturních či ekonomických. Je třeba uznat, že tímto důrazem na multifaktorovou podmíněnost kriminálního chování výrazně inspiroval vývoj oboru v dalších letech. Potvrzují to práce takových autorů, jakými na přelomu 19. a 20. století byli **E. Ferri** či **R. Garofalo**. Lombrosovo dílo je zajímavé také z jiného hlediska. Jakkoli na něj pohlížíme kriticky, za za myšlení stojí, zda je nám vize rozeného zločince, který se dalece vymyká běžným lidským kategoriím, opravdu cizí. Y. Jewkesová (2004) zastává názor, že jeho koncept přežívá dodnes, a to zejména v médiích a v jejich přístupu k informování o kriminalitě. Dojde-li na případy obzvláště brutálních vražd, týrání nebo znásilnění, pachatel bývá líčen přesně v duchu citované teorie – tedy jako monstrum, které nemá a ani nemůže mít nic společného s kýmkoli z nás, neboť jeho hrůzný a nepochopitelný čin odporuje vrozené lidské podstatě. Přes veškeré výtky se tak čas od času k Lombrosovým představám intuitivně navracíme, aniž by si to většina z nás chtěla otevřeně přiznat.

S podobným despektem jako na teorii rozeného zločince pohlíží současná kriminologie na představitele **konstituční školy**. Jejich pohled na příčiny delikventního chování vycházel z předpokladu, že existují zřetelné vazby mezi stavbou těla a charakterovými vlastnostmi, podstatnými pro kariéru zločince. Proslulou se stala práce německého profesora psychiatrie **E. Kretschmera**. Mezi lidmi rozlišoval typ pyknický (krátké a zavalité tělo), astenický (vytáhlá a štíhlá postava) a atletický (široká ramena, bohaté svalstvo). Zatímco první z nich vystihoval spíše příležitostné a polepšitelné zločince, mající sklony k trestnému činu podvodu, typ astenický bylo podle Kretschmera možno nápadně často pozorovat u pachatelů majtkové trestné činnosti. Atletický typ pak jeho nositele předurčoval k páčání násilných či sexuálně motivovaných deliktů. Takřka totožně vyznívá teorie **W. H. Sheldona**, který pro popis tělesné konstituce využíval termínů endomorfní, ektomorfní a mezomorfní typ. Ke zločinu měl podle jeho poznatků nejbližše posledně jmenovaný, neboť jej vystihuje značná síla emocí, smělost, nedostatek zábran a sklony k hazardování. Oba zmínění badatelé mají nezpochybnitelné místo v učebnicích dějin kriminologie, avšak využití jejich poznatků je dnes minimální.

Téma, které ovládlo práci mnoha biologicky orientovaných kriminologů a které je na rozdíl od Lombrosa či konstitučních škol živě diskutováno dodnes, se týká **dědičnosti delikventního chování**. V podstatě jde o hledání důkazů potvrzujících existenci specifických genů, které jsou schopny přenášet sklony ke kriminálnímu jednání z jedné generace na druhou. Metod, jak se je kriminologové pokoušeli odhalit, se objevilo více. Nejvýznamnější místo mezi nimi zabírají tři následující (srov. Burke, 2005):

■ Studie kriminálních rodin

Je-li delikventní chování dědičné, pak by nemělo být problém jeho známky vystopovat napříč generacemi u rodin, kde se v minulosti objevilo. Tradice výzkumů tohoto typu začíná u **R. Dugdaleho**, který v sedmdesátých letech 19. století zmapoval osudy 709 členů rodu Jukeových. Doložil, že drtivá většina z nich byli zločinci. Větší slávy se však dostalo až **H. Goddardovi** a jeho studii o šesti generacích rodiny Kallikaků. Její jméno bylo pouze fiktivní a vzniklo jako složenina z řeckých výrazů pro krásu („kallos“) a ošklivost („kakos“). Goddard tím symbolicky vyjádřil osud dvou rodových linií, které historie Kallikaků skrývala. Zakladatel rodiny nejprve zplodil nemanželského syna s chudou a mentálně retardovanou dívkou, aby se později oženil a přivedl na svět potomky s příslušnicí vyšších společenských vrstev. Analýza ukázala, že zatímco v první ze

zmiňovaných větví se bylo možno setkat s jedinci, vykazujícími nejrůznější asociální znaky, linie druhá doslova překypovala osobnostmi, které dosáhly významných společenských úspěchů. Ačkoli byly tyto poznatky ve své době brány jako přesvědčivý důkaz o dědičnosti kriminálního či jinak patologického chování, pozdější kritika Goddardovu práci nemilodrně odsoudila. Nejde přehlédnout, že ignoroval odlišné sociální podmínky, v nichž představitelé každé z uvedených linií žili a které se mohly výraznou měrou podepsat jak na volbě kariéry zločince, tak na postupu na společenském žebříčku. Určité pochybnosti navíc panují ohledně metody, které Goddard použil. Ve svých závěrech se například suverénně vyjadřuje o úrovni inteligence Kallikakových potomků, avšak bylo by naivní doufat, že měl k dispozici výsledky jejího objektivního měření. Jediné, z čeho ji odvozoval, byla podoba jednotlivých členů rodu na dobových fotografiích.

■ Studie dvojčat

Východiskem tohoto typu kriminologických výzkumů jsou rozdíly dané v genetickém základu jednovaječných a dvojvaječných dvojčat. Zatímco u jednovaječných je zcela identický, u dvojvaječných se liší, a to podobně jako u jiných sourozenců. Pokud předpokládáme, že kriminalita je dědičná, pak jsou tyto dvě skupiny ideálním objektem srovnávání. Shodný základ jednovaječných dvojčat by měl být zárukou, že spáchá-li zločin jedno z nich, je takové chování pravděpodobné též u jeho sourozence, a to v daleko vyšší míře než u dvojčat dvojvaječných. Na této hypotéze vystavěl svou práci německý kriminolog **J. Lange**. Jeho studie zahrnuje třicet jedinců, kteří byli v minulosti odsouzeni k trestu odnětí svobody. Třináct z nich přitom mělo jednovaječné a sedmkrát dvojvaječné dvojče. Výsledky šetření, byť limitované velikostí zkoumaného souboru, zněly pozoruhodně. Zatímco u dvojvaječných dvojčat byl kriminální záznam dohledán pouze u 12 % sourozenců, u dvojčat jednovaječných v 77 % případů. Lange navíc shromáždil záznamy o dalších 200 běžných sourozeneckých párech, kde byla shoda uvedeného druhu konstatována pouze v 8 % případů. Na výrazně větším vzorku se v šedesátých letech 20. století dobral podobných závěrů **K. Christiansen**, který zkoumal rejstříky trestů u 6 000 párů dvojčat, narozených v Dánsku mezi roky 1881–1910. Ukázalo se, že ve skupině jednovaječných dvojčat, kde měl alespoň jeden ze sourozenců kriminální záznam, nastala shoda ve zločinném chování u 35,8 % párů. Ve srovnatelné skupině dvojčat dvojvaječných pak platilo stejné konstatování pouze ve 12,3 % případů. Sám autor ovšem těmto

zjištěním nerozuměl jako nezvratnému důkazu o dědičnosti sklonů ke kriminálnímu jednání. Přikláněl se spíše k myšlence, že studie jednovaječných dvojčat dokonale ilustrují, jak biologické faktory vstupují do vzájemné interakce s faktory působícími v prostředí. Dvojčata vyrůstají ve shodných podmínkách, a co více, absolutní podoba dvojčat jednovaječných může způsobit, že jejich sociální okolí (zejména rodiče, učitelé a vrstevníci) se k nim také velmi podobně chová. Výzkumy tak nemusí měřit vliv dědičnosti, jako spíše vliv takřka identických zkušeností na dvě různé osobnosti.

■ Adopční studie

Adopce představuje situaci, která sama o sobě vytváří pro zkoumání dědičnosti příhodné podmínky. Pokud se dítě octne v náhradní rodině okamžitě po svém narození a s biologickými rodiči se nestýká, lze sledovat, zda se jejich vliv v jeho osobnosti nebo chování přesto projeví. V kriminologii tuto možnost poprvé využili **B. Hutchings** a **S. Mednick** v sedmdesátých letech 20. století. Jejich studie obsáhla vzorek adoptovaných chlapců, narozených v Kodani mezi lety 1927 a 1941. Zjistili, že mezi jedinci, kteří se podle oficiálních záznamů o registrované kriminalitě dopustili alespoň jednoho deliktu, mělo 48 % biologického otce s kriminální minulostí. Ve skupině osob, které záznam o trestné činnosti neměly, se takový rodič naproti tomu vyskytl pouze u 31,1 %. Autoři v následujících letech využili stejnou metodologii znovu a výsledky se v zásadě opakovaly. Opět ale platilo, že sami výzkumníci zaujali k daným poznatkům velmi opatrný postoj. Šetření nepochybně naznačila, že sklon k delikventnímu chování, přenášený na bázi dědičnosti může existovat. Skutečnou moc, kterou má, však nelze odhadnout, neboť jeho působení stěží oddělíme od vlivu prostředí. Pozdější studie, zahrnující do analýzy stále více dílčích proměnných (zejména z oblasti sociálního prostředí, v němž zkoumaná osoba vyrůstá), navíc původní rozdíly mezi sledovanými skupinami citelně stíraly.

Závěr učiněný autory adopčních studií je dnes pro diskuse o vlivu dědičnosti typický. Většina kriminologů ji považuje za faktor, který nemůžeme přehlížet, ale zároveň ani přeceňovat. Rozhodně nelze na celou věc nahlížet tak, že by kriminalita biologických rodičů nedávala jejich potomkům jinou možnost, než se dříve nebo později vydat na dráhu zločinu. Řeč může být maximálně o větším či menším potenciálu ke kriminálnímu jednání, jehož plně rozvinutí závisí na mnoha dalších, často složitě odhalitelných proměn-

ných. Jestliže výše citovaný J. Lange zvolil v roce 1929 pro svou práci výmluvný název „Zločin je osud“, pak dnes již kriminologie takto neomezenou moc dědičnosti nepřiznává.

Navzdory tomu, že kriminologie byla v době svého vzniku těsně spjata s přírodními vědami, určovaly její pozdější vývoj spíše přístupy psychologické a sociologické. Kriminologové sami dnes na svůj obor pohlížejí jako na vědu humanitní, a možná i proto se řada z nich staví k poznatkům biologicky orientovaných výzkumů příčin kriminality nedůvěřivě. Sebekritičtější z nich dodávají, že pro plné pochopení příslušných teorií jim chybí hlubší znalost dotčené oblasti. To ovšem ani v nejmenším neznamená, že by biologické přístupy ke zkoumání kriminality nepřinášely zajímavé podněty. Vzhledem k dynamickému rozvoji biologie, chemie či medicíny ve druhé polovině 20. století je pravdou spíše opak. Vyjmenujeme-li alespoň několik příkladů, za pozornost stojí taková zjištění jako častější výskyt neobvyklé struktury chromozomů mezi delikventy než mezi běžnou populací (tzv. „syndrom XYY“) a podobně vliv minimálních mozkových dysfunkcí, poruch činnosti žláz s vnitřní sekrecí, nejruznějších patologií mozku, zvýšené hladiny testosteronu, určitých alergií, špatné výživy nebo hypoglykémie. Samotnou kapitolu by bylo možné věnovat spojení kriminálního chování s působením některých látek na lidský organismus, zejména pak alkoholu a drog.

Studie, které tyto a podobné jevy zkoumaly, nashromáždily relativně přesvědčivé důkazy, že jejich vliv na delikventní chování je nepopiratelný. Přesto platí, že síla takových závěrů je omezená, neboť žádný z uvedených faktorů nedokáže vysvětlit zločinné chování jako celek. Jakkoli může platit, že mezi lidmi, kteří se dopustí trestného činu, nalezneme oproti běžné populaci více osob s určitou biologickou abnormalitou, žádná z nich kriminální chování ani negarantuje, ani není jeho nezbytným průvodním jevem. Jinými slovy, i mezi jedinci, u nichž je možno příslušné znaky konstatovat, je řada těch, kdo žádný zločin nikdy nespáchají, a naopak u mnoha pachatelů odchylky daného druhu neobjevíme. Většina těchto činitelů navíc působí výhradně v úzké interakci s vlivy, nacházejícími se v sociálním prostředí.

PSYCHOLOGICKÉ KRIMINOLOGICKÉ TEORIE

O psychologii jako samostatném oboru můžeme hovořit zhruba od poloviny 19. století. Její představitelé se dlouho nerozpakovali, a již záhy se do probíhající diskuse o příčinách kriminálního chování hlasitě přihlásili. Alespoň okrajově se touto problematikou zabývaly a dodnes zabývají všechny významnější psychologické školy a směry. Přes značné rozdíly, které mezi nimi existují, je všechny vystihuje skutečnost, že za klíčový faktor, schopný jedince přimět ke zločinnému jednání, považují jeho psychiku, respektive **duševní pochody**, které se v něm odehrávají.

Jednou z nejvlivnějších teorií se stala **psychoanalýza**. Přestože jejího zakladatele, **S. Freuda**, otázky spojené s kriminálním chováním ve větší míře neoslovily, našla se řada jeho žáků, kteří psychoanalytický pohled na osobnost a její strukturu (id, ego a superego) na pole kriminologického bádání přenesli. Freudův koncept byl pro takové účely jako stvořený, neboť člověka líčil coby bytost zmítanou primitivními pudy, které ho ženou do přímého rozporu s nároky sociálního života. Jako jeden z prvních uplatnil tento model při výkladu delikventního jednání **A. Aichorn**. Poukazoval na význam procesu socializace, neboť teprve jejím vlivem se z původně pudové bytosti, kterou je každý z nás v brzkém věku a pro níž je příznačná neschopnost krotit vlastní touhy a přání, stává jedinec, respektující pravidla a normy společnosti. Pokud se v osobnosti nerozvine dostatečně silná složka superega (tedy v podstatě cosi jako svědomí), kriminální chování je nevyhnutelné. Aichorn věřil, že právě to je případ většiny zločinců, s nimiž se ve své psychoanalytické praxi setkal. Uplatníme-li jeho pohled, rozhodující etapa lidského života se odehrává v dětství, neboť to je doba, kdy se osobnost a její jednotlivé složky, respektive rovnováha mezi nimi, formují.

Obdobný názor sdílel **J. Bowlby**, autor **teorie vazby**. Pro zdárný vývoj jedince je podle ní zcela nezbytné, aby během prvních let života zakusil pocit emocionálního bezpečí, vyplývající z důvěrného vztahu s matkou či jiným, matku nahrazujícím pečovatelem. Lidé, jimž je taková zkušenost odepřena, mají navždy narušenu schopnost navazovat citové svazky s ostatními. Bowlby byl na základě svých výzkumů, uskutečněných na vzorcích mladistvých pachatelů, pevně přesvědčen, že podobný osud je typický pro velkou část delikventů. Jeho práce se stala v padesátých a šedesátých letech 20. století velmi uznávanou a mnozí ji brali jako ústřední výkladový rámec pro tehdejší narůst kriminality (srov. Jones, 2006). Ačkoli pozdější studie podobně jednoznačné závěry spíše vyvrátily, stojí za povšimnutí, že teorie vazby, stejně jako některé další, psychoanalýzou inspirované koncepty,

přinesly mnoho poznatků pro praxi. Platí to jak v oblasti sociální prevence (zaměření sociálních pracovníků na „rozbité“ rodiny), tak pro nejrůznější výchovné a terapeutické programy, určené pachatelům trestných činů.

Dosti odlišný pohled na osobnost člověka uplatňují **teorie učení**. Na rozdíl od psychoanalýzy nepředpokládají, že by naše chování, a to včetně chování asociálního, ve větší míře zrcadlilo hluboké vnitřní pudy či stěží postižitelné instinkty. Prosazují spíše názor, že je o něm třeba uvažovat jako o čemsi, co si jedinec osvojí na základě zkušeností. Takové pojetí bylo vlastní již rané teorii klasického podmiňování, kterou na základě svých proslulých pokusů se psy rozvíjel **I. P. Pavlov**. Chování považoval za jakousi automatickou reakci na příslušný podnět. Behavioristé, v čele s americkým psychologem **B. F. Skinnerem**, pak ve srovnání s ním předpokládali již výrazně větší aktivitu samotného individua. Svůj model **instrumentálního podmiňování** založili na hypotéze, že člověk si osvojí takové chování, které vede k získání odměny, a naopak se bude vyhýbat všemu, co v minulosti vyvolalo nežádoucí následky. I takové pojetí lidské osobnosti se nicméně může jevit jako poněkud omezené. Rozšíření nabídla **kognitivní psychologie**, akcentující témata jako vnímání, paměť, rozhodování či procesy řešení problémů. Její představitelé, mezi něž patří **S. Yochelson** a **S. Samenow**, se snažili prokázat, že liší-li se něčím delikventní populace od nedelikventní, pak je to především styl myšlenkových pochodů.

V sedmdesátých letech 20. století navázal na východiska teorií učení **A. Bandura**. Lidské chování není podle něj posilováno pouze odměnami a tresty, ale velmi často vzniká přímým napodobováním ostatních, kteří slouží jako určité sociální modely. Pro kriminální jednání přitom platí totéž, co pro jakékoli jednání jiné. Stejně, jako můžeme od lidí okolo nás odkoukat, jak se k sobě navzájem chovat zdvořile a slušně, si lze prostřednictvím **nápodoby či identifikace** osvojit společensky nevhodné vzory. Nejpravděpodobněji se tak stane, zjistíme-li, že se nám jejich uplatňování vyplácí.

Bandura svou teorii, označovanou jako **teorie sociálního učení**, opíral o vlastní experimenty, při nichž malé děti – zcela v souladu s jeho předpokladem – napodobovaly při hraní s panenkami chování, jehož byly krátce před tím svědky. Pokud sledovaly scénu, kde se herci k panence chovali pozorně a láskyplně, zacházely s ní při následné hře totožným způsobem. Druhá skupina dětí naproti tomu se stejnou vervou imitovala herce, kteří panence hrubě nadávali a ubližovali. Tyto pokusy jsou dodnes mnohými odborníky připomínány, hovoří-li se o vlivu násilí, zobrazovaného médií, na mladé diváky. Bandurovy poznatky nepochybně naznačují, že sledování scény s agresivním obsahem může vést k tendenci takové chování napodobovat. Mnozí kriminologové však odmí-

taji podobné závěry přeceňovat. Pokud zmíněný experiment něco prokázal, pak spíše bezprostřední dopad, který vystavení agresivnímu modelu má, nikoli jeho dlouhodobý efekt. Kromě toho je Bandurovi vytýkána řada metodologických nedostatků, které důvěryhodnost celého pokusu, byť se jedná o jeden z nejslavnějších v dějinách kriminologie, povážlivě snižují (k tomu více viz např. Jewkes, 2004).

Velmi komplexně se procesy podmiňování, a to přímo ve vztahu ke kriminálnímu jednání, zabýval **H. J. Eysenck**. Jeho teorie vychází z předpokladu, že každý z nás se rodí s určitým typem nervového systému, který předurčuje, nakolik jsme odolní vůči vlivu vnějších podnětů. Eysenck rozlišoval tři dimenze osobnosti, podle nichž lze tuto skutečnost u konkrétního jedince vystihnout. Byla jimi **extroverze** (charakteristická vlastnostmi jako asertivita, dominance, aktivita či vyhledávání vzrušení), **neuroticismus** (úzkostnost, spíše depresivní ladění, náladovost) a **psychoticismus** (agresivita, asociálnost, egocentrismus a nedostatek empatie). Jejich vzájemná skladba ovlivňuje proces socializace, který je sám o sobě z hlediska rizika kriminálního chování zásadní. Svědomí, které se během něj vytváří a které člověka vede k přesvědčení, že slušné chování je odměněno a deviantní trestáno, totiž přímo souvisí s otázkou, zda jedinec dodržuje, či nedodržuje zákony. Eysenckovy výzkumy potvrdily, že delikventy vystihují vysoké hodnoty všech výše uvedených dimenzí. Studie jiných autorů však ke zcela shodným závěrům nedošly (srov. Burke, 2005).

Velké pozornosti kriminologů, ale neméně médií a veřejnosti, se dlouhodobě těší teorie, spojující delikventní chování s **psychopatickou poruchou** osobnosti. Značný zájem způsobil, že samotný termín psychopat se postupem času přenesl z oblasti psychiatrie do kriminálních filmů a literárních bestsellerů, kde bohužel nabyl nepřesných a zavádějících významů (Jones, 2006). I proto od jeho užívání odborná literatura spíše upouští a nahrazuje jej pojmem asociální porucha osobnosti. Jedná se o relativně trvalou odchylku, vyznačující se nápadnou neschopností vcítit se do druhých, neodpovědností, nerespektováním společenských pravidel a norem, nízkým viny. Přestože nelze opomenout, že bývá diagnostikována u nemalé části pachatelů (odhady hovoří o třiceti i více procentech), je nemyšlitelné ji s kriminalitou spojovat automaticky. Jak po právu připomíná L. Čírtková (1998), trestné činnosti se dopouštějí též lidé, kteří asociální poruchou osobnosti netrpí, a naopak porucha sama nezaručuje, že se z jejího nositele zločinec stane.

Srozumitelný pohled na kriminální chování a jeho příčiny nabízejí teorie, analyzující **morální vývoj** osobnosti. K nejvýznamnějším patří dílo **J. Piageta** a **L. Kohlberga**. Oba se shodovali, že člověk během svého života prochází ve vztahu k morálním hodnotám několika vývojovými fázemi. Zatímco v ranějších dodržuje normy a pravidla výhradně pro to, aby se vyhnul trestu či nelibosti ostatních (zejména rodičů, učitelů a jiných autorit), v pozdějším věku morální principy zvnitřňuje a řídí se jimi ze svého vlastního přesvědčení. Někteří lidé však v nižších stadiích ustrnou a na vyšší úroveň se nikdy nepropracují, což je i případ mnoha zločinců. Společenská a morální pravidla pro ně po celý život představují pouze cosi vnějšího, čemu jsou ochotni se přizpůsobit výhradně pod tlakem odměn a trestů, tedy nikoli z vlastní vůle.

Posledním tématem, které v našem stručném přehledu psychologicky orientovaných teorií zmíníme, je vazba mezi delikventním jednáním a **inteligencí pachatele**. Domněnka, že mezi zločinci je ve srovnání se zbytkem populace více osob rozumově zaostalých, a inteligenci je tím pádem možno považovat za jednu z hlavních příčin kriminality, byla vyslovena krátce poté, kdy se objevily první inteligenční testy. Jak uvádí T. Newburn (2007), důvodů bylo více. Slabší inteligence může bránit, aby jedinec plně domýšlel následky svých skutků, případně porozuměl zákonům a normám, které je nutno dodržovat. Podobně je zde riziko, že si neuvědomí hrozící sankce. První studie, založené na měření rozumových schopností pachatelů trestných činů předpoklady o významu inteligence potvrdily. Hodnoty inteligenčního kvocientu většiny z nich byly pod obecným průměrem. Nadšení mnoha kriminologů, že klíčový faktor, uspokojivě vysvětlující zločinné chování byl konečně objeven, ale netrvalo dlouho. Hlavním důvodem byla praktická nemožnost odlišit samotnou inteligenci a její úroveň od vlivů vnějšího prostředí, které ji v průběhu lidského života spoluutvářejí. Psychologie sama navíc časem dospěla k mnohem komplexnějšímu pojetí inteligence, než s jakým uvedené testy z počátku 20. století pracovaly.

Přesto platí, že na snížený intelekt relativně velké části pachatelů poukazují psychologická vyšetření dodnes, a to včetně výzkumů provedených v našich podmínkách (z poslední doby viz např. Marešová et al., 2004). Neměli bychom ovšem zapomínat, že poznatky tohoto typu mohou celkový obraz o kriminalitě a jejích pachatelích zkreslovat. Ve věznicích, kde se podobná šetření uskutečňují nejčastěji, se dost možná setkáme spíše s méně rozumově vyspělými pachateli, neboť inteligentnější unikají postihu s větším úspěchem, případně se rovnou věnují hůře odhalitelným formám zločinu. Pokud by proto kriminologie ulpěla na představě nižších intelektových

schopností „typického pachatele“, vystaví se nebezpečí, že svůj zájem omezí pouze na některé druhy kriminality (zejména majetkovou, násilnou a mravnostní). Snadno by potom přehlédla, že jiné formy trestné činnosti, společensky neméně závažné, vyžadují naopak pachatele s inteligencí nadprůměrnou. Jde především o některé typy hospodářské kriminality, jejichž aktéři předobrazu slabomyslného kriminálního zpravidla neodpovídají.

SOCIOLOGICKÉ KRIMINOLOGICKÉ TEORIE

Jak biologické, tak psychologické kriminologické směry hledají rozhodující impuls, který vede ke zločinnému jednání, v pachateli samotném. Individuální rozdíly mezi lidmi jsou podle nich dostatečným vysvětlením, proč se někdo trestné činnosti dopouští, a jiný nikoli. S takovým pohledem na příčiny kriminality hrubě nesouhlasí stoupenci sociologických přístupů. Většina z nich sice nepopírá, že každý z nás se rodí s určitými vlastnostmi a charakteristikami, které jsou dány, ale to vše nevytváří víc než jen určitý základ či potenciál. Jeho rozvinutí je již zcela závislé na **společenském prostředí**, v němž se pohybujeme. Zločincem se tak podle těchto teorií nestane nikdo, koho patřičným směrem neovlivní jeho bezprostřední či širší sociální okolí.

Odůvodněnost takového pojetí je zřejmá. Hovoříme-li o kriminálním jednání, jsou to koneckonců normy a pravidla společnosti, na jejichž překročení se váže. Funkcím, jaké sociální normy plní, se jako jeden z prvních systematicky věnoval **É. Durkheim**. Domníval se, že v určité míře je porušování zákonů jevem nejen normálním, dochází-li k němu ve všech společnostech a kulturách, ale současně též prospěšným, neboť díky narušitelům sociálního řádu a následné reakci na ně se tento řád v očích členů společnosti udržuje a obnovuje. Kdyby nebylo zločinců, útočících na naše hodnoty, možná si jejich význam a důležitost mnozí z nás ani neuvědomí. Každý výjimečný kriminální skutek, v dnešní době hojně propíraný médií, je tak kromě jiného příležitostí, kdy se společnost semkne a vyjádřením jasného odporu k pachateli si znovu a zřetelně připomene, jaké chování je přípustné, a jaké již nikoli.

Pozitivní roli v uvedeném smyslu však kriminalita plní pouze tehdy, je-li na přiměřené úrovni. Dramatický nárůst, ale paradoxně i přílišný pokles mají zhoubný vliv. Pokud je míra zločinnosti příliš nízká, objeví se nezdravá tendence trestat i nejmalichernější odchylky či přestupky. Pokud se rozsah

kriminality naopak vymkne jakékoli kontrole, mohou normy ztratit svou účinnost, případně se zcela zhroutit. Takový stav Durkheim popisoval jako **anomie** (z řeckého „a nomos“ – bez norem). Byl přesvědčen, že moderní společnosti k němu nemají nikdy daleko, neboť různorodostí a mnohdy spíše vzájemnou neslučitelností a konfliktností hodnot, které vyznávají, vytvářejí zmatek i v těch nejzákladnějších a nejpotřebnějších normách a pravidlech. Lidé díky tomu ztrácejí jasný přehled, co je a není morální, a jsou vydáni napospas svým vlastním sobeckým pudům. Orientace na osobní zájmy a potřeby má za následek, že se nikdo necítí ničím vázán, a společenský řád se tak stále více rozpadá, stejně jako roste počet sociálně patologických jevů.

Durkheim svou práci inspiroval úctyhodný počet dalších autorů. Velkého ohlasu se dostalo dílu **R. Mertona**. Také pro něj byla výchozím a ústředním pojmem anomie, avšak oproti svému předchůdci ji chápal jako stav vyvolaný zřetelnou nerovnováhou mezi kulturní a sociální strukturou, který byl podle jeho názoru příznačný pro americkou společnost třicátých let 20. století. Stále citelněji se v té době ukazovalo, že úspěchu, který byl jednotně vnímán jako výhradní a nejvyšší kulturní cíl, nemůže dosáhnout každý, neboť existující společenská struktura takový postup všem nedovolí. Nebyly navíc ani definovány či přesně vymezeny prostředky, které šlo využít, a tak lidé volili různé metody, jak se s nastalou situací vyrovnat. Některé z nich nabývaly kriminálního charakteru. Přes dobovou podmíněnost jsou Mertonovy myšlenky aktuální dodnes. Mezi zločinci nesporně najdeme osoby, které se běžně uznávaných hodnot, jako jsou peníze či přepych, snaží dosáhnout zavrženými způsoby, neboť legitimní postupy jsou pro ně zcela, či alespoň částečně zablokovány. Ke značkovému oblečení nebo luxusnímu vozu, které nám reklama denně vnucuje jako neklamné symboly úspěchu a moci, sice vede cesta přes vzdělání a dobře placenou práci, ale ne každý z nás na ní začíná ze stejné startovní čáry a ne každý je ochoten se po ní celoživotně vydat. Téhož se proto možná pokusí dosáhnout trestnou činností.

Nerovných příležitostí prosadit se morálně akceptovatelným způsobem si všiml rovněž **A. Cohen**, jeden z nevlivnějších představitelů **teorie subkultur**. Předmětem jeho zájmu byly gangy mladistvých, tvořené příslušníky nižších sociálních vrstev. Zdůrazňoval, že také oni touží po mocně propagovaných hodnotách konzumní společnosti, avšak k jejich nabytí se jim nedostává legálních možností. Frustraci z neúspěchu pomáhá překonat delikventní subkultura, neboť členství v gangu je alternativou, jak získat uspokojivý sociální status, a to včetně náležitého respektu druhých a pocitu

vlastní moci. **R. Cloward** a **L. Ohlin** tyto myšlenky později obohatili o důležitý poznatek, že obdobně jako mají různé společenské vrstvy odlišný přístup k legitimním prostředkům, liší se také dostupnost prostředků nelegitimních. Každý nepochybně nemá totožnou šanci stát se majitelem prosperující firmy či bankéřem, ale ani mezi lidmi z nižších sociálních sfér nejsou rovnocenně rozdány možnosti podílet se na zločinu. **Teorie odlišných příležitostí**, jak ji její autoři nazvali, tak odpovídá na otázku, proč se delikventním nestane každý představitel sociálně znevýhodněných skupin obyvatelstva, ale pouze některý. Záleží na konkrétních podmínkách, zda se naskytne šance participovat na obchodu se zbraněmi, prodávat drogy nebo se od vrstevníků přiučít, jak se vykrádají auta.

Teorie subkultur přičítaly zločincům spíše pasivitu. Příslušník nižších společenských vrstev se podle nich nechává k delikvenci strhnout prostředím, v němž se díky nezvratnému osudu ocitl. V šedesátých a sedmdesátých letech 20. století se pohled na kriminalitu změnil. Významný podíl na tom nese **D. Matza**, který tvrdil, že mladí lidé se pro kriminální jednání rozhodují sami, byť nikoli v podmínkách, které si zvolili. Nejde tedy o nepřekonatelný vnější tlak, jemuž není možno vzdorovat, ale často jen o touhu zažít něco zajímavého, neobvyklého nebo dobrodružného. Jak výstižně podotýká S. Walklateová (2007a), Matza tak byl jedním z prvních autorů, který kriminology přiměl uvažovat o zločinu jako o určité formě zábavy. Spolu se svým spolupracovníkem **G. Sykesem** navíc razil názor, že o většině mladistvých delikventů nelze uvažovat jako o bytostných kriminálních, kteří vyznávají pouze hodnoty neslučitelné s hodnotami majority. Řada z nich se zcela běžně účastní i prosociálních aktivit, při nichž existující společenské normy bez výhrad respektují. Přejít mezi těmito dvěma, na první pohled neslučitelnými, světy umožňují tzv. **techniky neutralizace**, jimiž se může kdokoli snadno vyrovnat s vlastním svědomím.

Jednou z neutralizačních technik je popření oběti. Pachatelé si svůj skutek vnitřně ospravedlní tak, že nešlo o kriminální čin, ale pouze o jednání, které si poškozený zasloužil (například provokoval, eventuálně patřil k určité „problémové skupině“, například etnické menšině či k lidem s jinou sexuální orientací). Odlišnou technikou je popření odpovědnosti, kdy pachatel sám sebe přesvědčí, že ke zločinu nevedla jeho vůle, nýbrž souhra nešťastných náhod, kterým nedokázal zabránit. Pomocí popření odsuzujících jsou pro změnu jakékoli výčitky svědomí, které by po činu mohly následovat, předem eliminovány pocitem, že nikdo z autorit nemá právo mladistvého poučovat, co je a není správné. Pokud se již tolikrát ukázalo, že policisté a soudci jsou úplatní, kde berou tito lidé oprávnění kázat druhým o nutnosti respektovat zákony?

Jindy si pachatel vystačí s technikou popření bezpráví, kdy si delikt a jeho motivy racionalizuje jako čin nikoli protiprávní, ale spíše jako vtip či rošťárnu, která se vymkla kontrole. Podobně se lze odvolat na loajalitu k partě, do níž pachatel náleží. Nemohl činit nic jiného, neboť pak by zradil své kamarády (podrobně k neutralizačním technikám u nás viz např. Kořa, 2004).

Většina kriminálních statistik i kriminologických výzkumů potvrzuje, že určitým formám zločinu se nejlépe daří v prostředí velkoměst. Obzvláště markantním byl tento fakt na počátku 20. století, kdy města vlivem industrializace a urbanizace bouřlivě rostla, a vytvářela tak pro jejich obyvatele nové a dosud nepoznané sociální a kulturní podmínky, nesrovnatelné se životem tradičních komunit. Jejich analýzou se zabývali představitelé **Chicagské kriminologické školy**. Svůj přístup, označovaný jako **sociálně-ekologický** založili na vizi, že život velkoměsta se podobá životu obrovského přírodního organismu. Je proto možné studovat zákonitosti jeho růstu a vývoje, a to nejlépe metodami odvozenými z kulturní antropologie. Stejně jako se antropologové vydávají pozorovat primitivní domorodé kmeny v civilizaci nedotčených koutech světa, je úkolem kriminologa vyrazit přímo do terénu a zkoumat kriminální jevy v jejich skutečných podmínkách.

V pracích autorů, jakými byl **R. Park** či **E. Burgess**, se podařilo brzy zachytit, že uvnitř velkoměst existují místa, která jsou zločinností postižena výrazně větší měrou. Druhý z jmenovaných autorů v tom spatřoval důsledek procesu postupného rozrůstání města, které se na základě lidských činností vyvíjí v několika různorodých zónách. Pro nejproblematičtější z nich, typickou neutěšenými chudinskými čtvrtěmi a špatnými bytovými podmínkami, zvolil označení **zóna přechodu**. Jednalo se o oblast, která byla pro svou nestálost a permanentní fluktuaci lidí ohrožena kriminalitou, ale i jinými sociálně patologickými jevy nejvíce. V pozdějších letech potvrdily totéž další empirické výzkumy, na nichž se mezi jinými podílel **C. Shaw** či **H. McKay**. Jejich závěry ponoukaly k úvaze, že primární příčiny zločinu neleží v lidech, kteří dané městské čtvrti obývají, ale mnohem spíše v charakteristikách samotného prostředí. Faktory jako rasa či demografické složení obyvatelstva se nejevily jako důležité, neboť tatáž etnická nebo věková skupina, žijící v bohatší lokalitě podobné zatížení kriminalitou nevykazovala.

Teorie, jíž se Chicagská škola pokoušela zmíněná fakta osvětlit, navozuje představu **sociální dezorganizace** dotčených lokalit. Masivní sestěhovávání obyvatel do poměrně malého prostoru města vytváří velmi specifické podmínky, v nichž jsou nabourány, rozštěpeny či alespoň značně oslabeny

tradiční vztahy a vazby mezi lidmi. Sociální kontakty se díky tomu omezují na minimum, ulicím vládne anonymita, neosobnost a nedostatek vnější kontroly. Zločin je pak nevyhnutelným průvodním jevem takového procesu, neboť obvyklé zvyky a pravidla ztrácejí svou platnost a každý se řídí spíše vlastními egoistickými zájmy. Od takto vystavěného teoretického konceptu nebylo daleko k praktickým opatřením v rámci boje s kriminalitou. Je-li primární příčinou zločinu rozklad komunity, pak nejlépe učiníme, pokusíme-li se sociální prostředí restaurovat a jeho známé, empirickým výzkumem vytipované slabiny díky tomu potlačit. Kriminologové, ovlivnění tradicí Chicagské školy tak dodnes volají po investicích do sociální prevence, která je zaměřena na zlepšování životních podmínek v problémových oblastech. Význam citovaných autorů pro rozvoj oboru je ale možno vysledovat také jinde. Jak připomíná J. Treadwell (2005), představitelé Chicagské školy byli prvními, kdo v kriminologii náležitě využil techniky kvalitativního výzkumu.

Ne každý však při rozboru velkoměstské kriminality bezmezně souhlasil s tezí, že zločinem nejvíce zasažené lokality je vhodné popisovat jako dezorganizované či postrádající jakýkoli sociální řád. Jako případnější se některým kriminologům jevilo tvrzení, že také v nich určité normy a pravidla upravující chování místních obyvatel existují, neboť anarchie v pravém slova smyslu se ani v těchto, byť vysoce problémových čtvrtích nevykytovala. Potíže vyplývaly spíše z faktu, že hodnoty, které si v průběhu socializace tamní obyvatelé osvojili, byly ve zjevném rozporu s hodnotami majoritní společnosti. Takový názor prosazovala **teorie kulturního přenosu**, jejíž základy rozpracoval **T. Sellin**. Kořeny delikventního chování bychom podle ní neměli hledat v totální absenci pravidel, nýbrž v rozporu mezi normami různých skupin obyvatelstva.

Mechanismů, jimiž se delikvence může v rámci určitých sociálních skupin předávat z generace na generaci, si pozorně všiml **E. Sutherland**, jedna z vůdčích postav americké i světové kriminologie. Jeho dílo ovlivnila Chicagská škola a její pokračovatelé stejně jako teorie sociálního učení. Ve shodě s ní předpokládal, že kriminální vzorce chování si lze v průběhu života osvojit stejně jako kterékoli vzorce jiné. Zároveň mu v duchu sociologických přístupů neuniklo, že zločin představuje jev charakteristický pro určité části měst. Proces samotného učení kriminálnímu chování proto spojil se sociálními vztahy, v nichž se jedinci, žijící v problémových lokalitách pohybují. Přednostně se zajímal o vliv vrstevnických skupin mládeže. Soudil, že je-li dospívající obklopen delikventními kamarády, pravděpodobnost, že se začne sám chovat asociálně, rapidně stoupá. Kontaktem s nimi se naučí

nejen dovednostem potřebným k páčání určitého typu trestné činnosti, ale přijme také jejich způsoby myšlení, názory a postoje. **Teorie odlišného sdrůžování**, jak ji Sutherland pojmenoval, tak zásadně odmítá myšlenku, že by kriminalita či sklony k ní byly vrozené. Zločincem se staneme tehdy, „sdrůžujeme-li se“ s lidmi, kteří jsou s kriminální scénou provázáni. Pokud máme štěstí a jsme v kontaktu pouze s nedelikventními osobami, stejný osud nás nečeká, neboť si osvojíme pozitivní modely chování.

Poněkud jiným způsobem pohlíží na příčiny kriminality **teorie kontroly**. Klíč k jejich pochopení nehledá v otázce, proč někteří lidé překračují zákony, ale spíše v tom, proč je ostatní dodržují. Co nás vlastně nutí, abychom své chování podřídili nejrůznějším normám a pravidlům, když mnohé z nich jsou ve znatelném rozporu s tím, po čem sami toužíme? Někteří kriminologové tvrdí, že se jedná o důsledek integrace jedince v sociálním prostředí. Čím pevněji je k němu a k lidem okolo připoután, tím menší je riziko, že se proti společenskému řádu proviní. Nejznámější a nejčastěji citovanou teorií tohoto druhu je **teorie sociálních vazeb T. Hirschiho**. Každý z nás je podle ní v různé míře svázán s komunitou, kde žije. Toto propojení má čtyři základní součásti, a to emocionální vztahy k blízkým lidem, závazek ke společnosti (ve smyslu sociální pozice, kterou zastáváme), účast na nezávadových aktivitách a osobní přesvědčení či víru ve smysl dodržování zákonů. Sám Hirschi, a po něm i řada dalších autorů, empiricky doložil, že závažné oslabení těchto prvků prokazatelně souvisí s kriminálními projevy. Delikventními se tak například častěji stávají mladiství, kteří mají špatné vztahy k rodičům, nebo lidé, kteří postrádají úspěch v zaměstnání, a trestnou činností tak neriskují ztrátu dosažených pozic (více viz např. Burke, 2005).

Druhá polovina 20. století přinesla v kriminologii razantní nástup nových teoretických směrů. Mnoho autorů začalo o zločinu a jeho příčinách přemýšlet odlišným způsobem, než bylo běžné. Až dosud se většina teorií shodovala minimálně v jednom – ve společnosti existují určitá pravidla, jejichž dodržování je v zájmu všech. Je tomu ale skutečně tak? Opravdu se všichni a bez rozdílu shodneme, co je a není prospěšné či správné? Anebo jsou zde spíše různé skupiny, jejichž přání a potřeby se často i výraznou měrou liší? Kriminologické školy, kterým je bližší druhý ze zmíněných pohledů, se souhrnně označují jako **teorie konfliktu**. Společnost podle nich nevystihuje obecný soulad a shoda, nýbrž věčné rozpory, třenice a boj různých skupin o prosazení vlastních ekonomických, politických a jiných zájmů. Zločin sám pak v tomto pojetí neznamená překročení morálních norem, ale spíše jakousi nálepku, kterou může mocný udělit méně mocnému a upevnit tím na jeho úkor svoje vlastní postavení.

Významné místo v tomto novém proudu kriminologického uvažování zaujímají **marxisticky orientované teorie**. Ačkoli se K. Marx otázkám spojeným s kriminalitou sám příliš nevěnoval, nebylo těžké ústřední myšlenky jeho díla do kriminologického kontextu vřadit (srov. Waklate, 2007a). Mezi autory, kteří se o to pokusili, patří zejména **W. Bonger**, **R. Quinney** a **W. Chambliss**. Hlavní příčiny delikvence spatřovali v samotné podstatě kapitalistické společnosti, neboť ta vytváří touhu po konzumu, avšak zároveň neumožňuje, aby si ho všichni dopřávali ve stejné míře. Proti sobě tu stojí buržoazie a proletariát, jejichž zájmy jsou neslučitelné a neodvratně míří ke konfliktu. Mocní si v něm touží své postavení udržet, k čemuž využívají všechny dostupné prostředky. Jedním z nich je trestní právo, které je v souladu se zájmy vládnoucí třídy nastaveno tak, aby existující třídní řád podpořilo.

V podobném duchu uvažují představitelé směrů nazývaných **radikální** a **kritická kriminologie**. Také pro ně zůstává nejzásadnější otázkou, kterou by si kriminologové měli klást, problém sociální konstrukce zločinu. Zajímají se o to, proč určité chování budí zájem zákonodárců a stává se předmětem trestněprávních úprav, zatímco chování jiné, často ve svých následcích škodlivější zůstává stranou pozornosti. Vadí jim, že tradičním symbolem zločinu jsou pouze jevy jako pouliční kriminalita, a nikoli například kriminalita bílých límečků, nebo trestné činy, jichž se v rámci agresivní obchodní strategie dopouštějí velké průmyslové podniky. Radikální i kritičtí kriminologové proto vyzdvihují význam státu a státních orgánů v procesu kriminalizace a snaží se odhalit, jak se přístup trestní justice liší v závislosti na takových aspektech, jako je sociální třída, pohlaví nebo rasová příslušnost pachatele.

Vlivnou teorií, která inspirovala uvedené politizující směry a kterou náš exkurz do sociologických kriminologických směrů ukončíme, je **teorie nálepkování**. Spojit ji můžeme především se jmény jako **E. Lemert** či **H. Becker**. Podstatu deviantního chování nehledá v něm samotném, ale v reakci na něj. Skutečným deviantem se podle ní člověk stává až v okamžiku, kdy ho takto označí ostatní lidé. Vzpomeneme-li self-reportové studie, kriminálního či jinak patologického chování se během života dopustí nemalá část občanů. Většinu z nich ovšem ani v nejmenším nenapadne, aby o sobě samých uvažovali jako o zločincích. Změnit to může skutečnost, kdy je čin odhalen a viník veřejně stigmatizován označením zmíněného typu (tedy například jako zloděj, kriminálník či podvodník). Sociální okolí se pak podle příslušné „nálepky“ začne k jejímu nositeli chovat, což v důsledku může vést k tomu, že ji sám akceptuje a svůj další osud nové roli přizpůsobí.

Dochází k tomu o to snadněji, že s „onálepkovanými“ se často otevřeně stýkají jen jiní „onálepkovaní“, a tak se dotýčný jedinec postupně vplétá do kriminálních subkultur. Zastánci nálepkovací teorie se zajímají také o to, které konkrétní instituce a za jaké chování mají moc nálepky přidělovat a proč je některé skupiny obyvatelstva obdrží častěji než skupiny jiné.

KDO MÁ TEDY VLASTNĚ PRAVDU?

Předcházející řádky naznačily, že pátrání po příčinách kriminality nás může zavést mnoha rozmanitými směry. V závěru kapitoly, která se je pokoušela mapovat, se proto jen sotva vyhneme otázce, který z nich je správný. Taková úvaha, ač oprávněná, jde ovšem do jisté míry proti samé podstatě kriminologie. Jakkoli mohl celý text vyznít jako popis nesmiřitelné války mezi jednotlivými přístupy, skutečnost je jiná. Nejblíže porozumění problému, proč a za jakých okolností někteří lidé páchají zločin, se kriminologové nedostanou v okamžiku, kdy stoupenci té či oné teorie definitivně umlčí ostatní. Daleko větší naději skýtá vzájemné porozumění a hledání společných vazeb, neboť příčiny trestné činnosti nejpřesněji zachytíme, podaří-li se je vystihnout v jejich plné šíři. V kriminologii a kriminologickém výzkumu proto v dnešní době nedominují ani směry klasické či neoklasické, ani pozitivistické, a to ať již ve smyslu biologicky, psychologicky nebo sociologicky orientovaných. Zdaleka nejvíce se osvědčuje přístup, který lze označit jako **multifaktorový**. Jeho výhodou je, že narozdíl od většiny zde prezentovaných teorií, které zpravidla vyzdvihují pouze jeden působící činitel, umožňuje studovat více faktorů různého druhu i původu současně (srov. Novotný et al., 2008).

Naprostou samozřejmostí je multifaktorové pojetí u longitudinálních výzkumů kriminální kariéry, o nichž byla řeč ve čtvrté kapitole, a to jako o jednom z nejdůležitějších zdrojů poznatků, jimiž současná kriminologie disponuje. Většina z nich dokládá, že rizikové faktory, od kterých se odvíjí pravděpodobnost trestné činnosti určitého jedince, je nutno hledat napříč jeho individuálními i sociálními charakteristikami. Pokud shrneme nejzákladnější zjištění, ke kriminální kariéře mají nejsilněji nakročeno jedinci, u nichž můžeme v dětství a dospívání konstatovat následující problémové jevy (viz Farrington, 2002):

- impulzivita a nedostatek sebekontroly,
- poruchy pozornosti,
- špatné studijní výsledky ve škole,
- slabý dohled rodičů,
- konflikty mezi rodiči,
- antisociální chování v rodině (rodičů či sourozenců),
- nízký věk matky,
- velký počet dětí v rodině,
- nízký příjem rodičů,
- rozvod rodičů.

I z uvedeného přehledu vyplývá, že jakákoli diskuse o příčinách kriminality musí obsáhnout pestrou paletu faktorů různého typu, nikoli jen jejich omezený výběr. Úkol je o to složitější, že žádný z nich nepůsobí odděleně, ale vždy v úzké interakci a vzájemné podmíněnosti s ostatními. Současně platí, že sebeprůkaznější rizikový činitel nelze automaticky slučovat s příčinou kriminality, neboť v některém případě může jít spíše o příznak či průvodní jev problémové životní dráhy, který ve výsledné analýze s pozdější trestnou činností koreluje. Každý kriminolog je i díky tomu nucen zas a znovu čelit pochybnostem, které zazněly v úvodu této kapitoly. Představuje-li hledání příčin kriminálního jednání natolik složitý a stěžejní uchopitelný problém, není lepší vzít jednoduše nohy na ramena a věnovat svůj drahocenný čas něčemu jinému? Sotva asi zjistíme, o kolik frustrovaných kriminologů svět tímto způsobem každoročně přijde. Dost možná je ale jejich počet pravidelně vyrovnán těmi, kdo se při pohledu na náročnost daného úkolu pro stejný obor nadchnou.